

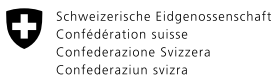

SIROMAŠTVO, RURALNOST, ROD:

ISTRAŽIVANJE
FUNKCIONISANJA
SISTEMA SOCIJALNE
ZAŠTITE U RURALNIM
OBLASTIMA SRBIJE

SIROMAŠTVO, RURALNOST, ROD: ISTRAŽIVANJE FUNKCIONISANJA SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

UNIVERSITÉ DE FRIBOURG
UNIVERSITÄT FREIBURG

**SIROMAŠTVO, RURALNOST, ROD:
Istraživanje funkcionisanja sistema
socijalne zaštite u ruralnim oblastima
Srbije**

Uredile:

Sanja Milutinović Bojanić

Jelena Čeriman

Verica Pavić Zentner

Naslov:

Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja sistema socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije

Izdavači:

Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju (CELAP)
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (IFDT)

Za izdavača:

dr Petar Bojanić

Uredile:

dr Sanja Milutinović Bojanić
Jelena Ćeriman
Verica Pavić Zentner

Recenzenti:

dr Bojan Aleksov
dr Gëzim Krasniqi
dr Jelena Tanasijević

Dizajn:

Nikola Stevanović

Fotografija na naslovnoj strani: Sanela Bahtijarević

Štampa: Print Solution

Tiraž: 100

ISBN: 978-86-82417-96-5

Radovi u ovoj publikaciji nastali su u okviru RRPP projekta „Gender that Matters: Poverty and Social Inclusion – Social Protection Status in Rural Kosovo* and Serbia.

RRPP promoviše istraživanja u oblasti društvenih nauka na Zapadnom Balkanu (Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Makedonija, Crna Gora i Srbija). Istraživanja u oblasti društvenih nauka pomažu u razumevanju specifičnih reformskih potreba zemalja regiona i dugoročnih posledica različitih javnih politika. Istraživači dobijaju podršku kroz finansiranje istraživanja, metodološke i tematske treninge, kao i kroz otvaranje mogućnosti kroz regionalnu i međunarodnu razmenu i umrežavanje. RRPP programom koordinira i upravlja Institut za Centralnu i Istočnu Evropu (ICEE) Univerziteta u Friburgu (Švajcarska). Program u potpunosti finansira Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (SDC), Federalno odeljenje za spoljnu politiku.¹

Mišljenja izražena u ovoj publikaciji su mišljenja autora i autorki i ne izražavaju nužno stavove SDC, niti Univerziteta u Friburgu.

1 Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244/1999 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o Deklaraciji o nezavisnosti Kosova.

SADRŽAJ:

Sanja Milutinović Bojanić UVOD – TEORIJSKA UTEMELJENOST ISTRAŽIVANJA	9
Jelena Ćeriman, Bojan Todorović, Sanja Milutinović Bojanić PREGLED POSTOJEĆEG OKVIRA PRUŽANJA USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE I PODRŠKE U SRBIJI	19
Jelena Ćeriman, Verica Pavić Zentner METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	47
Gazela Pudar Draško, Jelena Ćeriman, Milica Resanović PRISTUP ZAPOŠLJAVANJU I OBRAZOVANJU U RURALNIM OBLASTIMA SRBIJE	65
Mirjana Nećak, Gazela Pudar Draško, Sanja Milutinović Bojanić USLOVI ŽIVOTA I PERCEPCIJA BARIJERA U OSTVARIVANJU PRAVA NA SOCIJALNE USLUGE	86
Gazela Pudar Draško, Bojan Todorović, Mirjana Nećak INFORMISANOST I ZADOVOLJSTVO USLUGAMA SOCIJALNE ZAŠTITE U RURALNIM PODRUČJIMA SRBIJE	122

Gazela Pudar Draško PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE ŽIVOTA I USLUGA IZ UGLA SAGOVORNIKA/CA U RURALNIM PODRUČJIMA.	137
Verica Pavić Zentner PERCEPCIJA USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE PRUŽAOCA USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE I PODRŠKE	149
Verica Pavić Zentner BARIJERE I MODELI PRILAGOĐAVANJA RADI OSTVARIVANJA KONTINUITETA USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE.	174
Verica Pavić Zentner OSETLJIVE GRUPE, PREDRASUDE I FAKTORI SOCIJALNOG ISKLJUČIVANJA.	204
Beleška o autorima i autorkama.	229

PREGLED POSTOJEĆEG OKVIRA PRUŽANJA USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE I PODRŠKE U SRBIJI

U ovom radu će biti predstavljeni nalazi desk analize sekundarnih podataka koji se odnose na zakonsku regulativu i strateški okvir socijalnih usluga i usluga socijalne zaštite u Srbiji⁹, pri čemu se rodna dimenzija nalazi u središtu analize. Analiza je sprovedena kao prva faza istraživanja o funkcionisanju sistema socijalne zaštite u Srbiji, paralelno sa analizom dostupnih podataka nastalih u drugim istraživanjima. Desk analizom su obuhvaćeni rezultati dosadašnjih domaćih istraživanja u oblasti obrazovanja, socijalne zaštite, rada i zapošljavanja, kao i dostupni izveštaji o radu i postignutim rezultatima institucija, ustanova i organizacija koje deluju u oblasti socijalne zaštite. Kao radni okvir desk analize obavljena je analiza zakonskog okvira, nacionalnih strategija i lokalnih akcionih planova kojima su regulisane navedene oblasti. Analizom su obuhvaćene usluge socijalne zaštite i socijalne usluge koje su u nadležnosti republičke uprave i lokalne samouprave: dnevne usluge socijalne zaštite, usluga stanovanja uz podršku, novčana socijalna pomoć, podrška pri zapošljavanju i podrška obrazovanju. Uz ove usluge analiza je obuhvatila i mogućnosti učešća stanovništva u kreiranju lokalnih politika socijalne zaštite, radi analize usklađenosti stanja u praksi sa propisanim pravcem reforme sistema socijalne zaštite u Srbiji koji ide ka većoj aktivaciji korisnika i korisnica.

9 Pod uslugom u socijalnoj zaštiti (prema definiciji u Pravilniku o organizaciji, normativima i standardima rada Centra za socijalni rad, Sl. glasnik RS, 59/2008, 37/2010, 39/2011 - dr. pravilnik i 1/2012 - dr. pravilnik)) podrazumevaju se „aktivnost i dobra koja se nude korisniku u cilju poboljšanja kvaliteta života, zadovoljavanja potreba, otklanjanja ili ublažavanja rizika, nedostatka ili neprihvatljivog društvenog ponašanja i najvećeg mogućeg razvoja potencijala korisnika za život u zajednici.“ S druge strane, sadržaj termina “socijalne usluge” različito se tumači u zavisnosti od zakonodavstva pojedinačnih država. Ponekad se pojam socijalnih usluga i njihovo ugovaranje vezuju samo za socijalno staranje, dok se u nekim drugim slučajevima pojam socijalnih usluga shvata u širem značenju “javnih usluga” ili „usluga blagostanja” poput usluga u zdravstvu, obrazovanju, kulturi itd. (Bullain i Panov, 2013). U ovom radu se socijalne usluge tumače u skladu sa potonjim shvatanjem te su domeni zapošljavanja, obrazovanja, kao i oblast zdravstvene zaštite prepoznati kao oblasti od velike važnosti za zadovoljavanje socijalnih potreba naših sagovornika/ca i o njima će takođe biti reči u ovoj publikaciji.

Pored uvida u stanje sistema socijalne zaštite u Srbiji za analizirane usluge, nalazi desk analize omogućili su teorijsku postavku uzorka i poslužili su kao osnova za razvijanje instrumenata kvalitativnog istraživanja (dva vodiča za razgovor sa dvema osnovnim ciljnim grupama: prvi sa predstavnicima i predstavnicama ustanova, udruženja i organizacija koje se bave različitim aspektima socijalne ugroženosti i drugi sa ruralnim stanovništvom). Nalazi desk analize su još izdvojili nekoliko kategorija stanovništva sa specifičnostima vezanim za položaj osoba u potrebi. Takođe je identifikovano ukupno 260 organizacija civilnog društva i javnog sektora koje pružaju socijalne usluge stanovništvu na teritoriji Republike Srbije ili rade na razvoju i unapređenju poslovanja i odnosa organizacija, institucija i ustanova prema i sa korisnicima/ama usluga socijalne zaštite.

Analiza strateškog i zakonskog okvira

Glavni nalazi desk analize ukazuju na nedovoljnu primenu zakonskih odredbi (ili čak nemogućnost primene, poput odredbi Zakona o socijalnoj zaštiti usvojenog 2011. godine) i strategija dizajniranih radi unapređenja socijalne uključenosti marginalizovanih grupa i podsticanja ruralnog razvoja, ali i na nepostojanje posebnih normativnih segmenata u postojećim zakonima koji bi obrađivali specifičnosti socijalne zaštite za žene, mlade žene i devojčice u ruralnim sredinama i uvažavali specifične potrebe ruralnog u odnosu na urbano stanovništvo. Na prvom mestu na to utiče nepostojanje statističke definicije ruralnih područja u Srbiji, kao i nepostojanje međunarodno standardizovanih statističkih indikatora za praćenje stanja u ruralnim oblastima. Takvo stanje onemogućava kreiranje političkih i drugih intervencija vezanih za ruralne oblasti koje bi bile zasnovane na validnim istraživanjima i analizama i koje bi bile osetljive prema različitim kategorijama socijalno ugroženog stanovništva.

Krovni zakon kojim je definisan sistem socijalne zaštite u Srbiji je Zakon o socijalnoj zaštiti (Službeni glasnik RS br. 24/2011), s tim što se dopunske odredbe nalaze u zakonima i strategijama kojima se regulišu posebne oblasti društvenog života (obrazovanje, sfera rada, porodični život, lokalna samouprava itd.).

Usvajanjem Zakona o socijalnoj zaštiti 2011. godine u skladu sa sistemom usluga, u prvi plan se postavljaju potrebe korisnika i korisnica, kao i razvoj usluga koje mogu odgovoriti potrebama različitih marginalizovanih grupa. Ovakav pristup, za razliku od sistema socijalne zaštite koji je zasnovan na sistemu ustanova i prava, baziran je na učešću korisnika/ca i njihovom osnaživanju, kao i na holističkoj proceni korisnika/ca koji su partneri/ke, a ne objekti zaštite. Takođe, ovaj zakon

predviđa decentralizaciju usluga. Nadležnosti za dostupne usluge socijalne zaštite takođe su uređene ovim Zakonom i podeljene između republičkog i lokalnog nivoa. Iz republičkog budžeta se izdvajaju novčana sredstva za pravo na novčanu socijalnu pomoć, dodatak za pomoć i negu drugog lica i pomoć za osposobljavanje za rad, kao i za dečji dodatak koji ne spada direktno u socijalnu pomoć. Lokalna samouprava je nadležna za obezbeđivanje pomoći u kući, dnevni boravak, privremeni smeštaj u prihvatilište i prihvatnu stanicu, smeštaj u ustanovu ili smeštaj u drugu porodicu, te jednokratnu novčanu pomoć.

Prema **Zakonu o socijalnoj zaštiti** usluge socijalne zaštite podeljene su u pet grupa (član 40):

1. Usluge procene i planiranja stanja i potreba korisnika/ca, procene staratelja, izrade individualnog i porodičnog plana pružanja usluga;
2. Dnevne usluge u zajednici (ovde spadaju dnevni boravak, pomoć u kući i sl.);
3. Usluge podrške za samostalni život (ovde spadaju stanovanje uz podršku, personalna asistencija i sl.);
4. Savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge usmerene na intenzivnu podršku porodici u krizi, savetovanje i podršku roditeljima, starateljima i sl. i
5. Usluge smeštaja u hraniteljsku porodicu, dom i dr.

Zakonom se uvodi princip pluralizma pružaoca usluga, pa usluge socijalne zaštite mogu pružati osim ustanova socijalne zaštite i udruženja građana, preduzetnici, privredna društva i drugi oblici organizovanja utvrđeni zakonom (Član 17). Dodatno se princip pluralizma pružaoca usluga pojačava Članom 36, koji naglašava da korisnik/ca ima pravo na slobodan izbor usluga i pružaoca usluga socijalne zaštite. Druge inovacije koje Zakon o socijalnoj zaštiti uvodi su:

- omogućavanje više materijalne nadoknade za višečlana domaćinstva i za ona u kojima su svi članovi/ice nesposobni za rad, kao i za samohrane roditelje;
- pojednostavljivanje procedura koje omogućavaju i veći obuhvat građana/ki merama materijalne pomoći;
- razvoj usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou pri čemu opštine i gradovi dobijaju posebna sredstva iz budžeta za otvaranje dnevnog boravka za decu sa smetnjama u razvoju, domova za stare i razvoj usluga pomoći u kući;

- mogućnost da ustanove socijalne zaštite mogu da otvore i privatna lica, uz prethodno licenciranje i redovnu kontrolu kvaliteta usluga;
- podsticanje hraniteljstva kako bi što više dece bez roditeljskog staranja napustilo institucije i
- prepoznavanje novih grupa korisnika/ca koje su u dotadašnjoj praksi socijalne zaštite bile nedovoljno prepoznate, kao što su žrtve nasilja u porodici, zlostavljanja, zanemarivanja i samozanemarivanja, kao i žrtve trgovine ljudima.

Jedna od najvažnijih zakonskih novina je aktivno uključivanje, tj. aktivacija korisnika/ca. Smisao aktivnog uključivanja je osnaživanje kapaciteta korisnika/ca mera socijalne zaštite za prelaženje iz statusa pasivnog primaoca na status osobe koja se stara o zadovoljavanju svojih životnih potreba ili osnovnih životnih potreba osobe koju je dužna da izdržava. Aktivno uključivanje na primer znači da se sa korisnicima/ama novčane pomoći može napraviti individualni sporazum o aktivnom prevazilaženju nepovoljne socijalne situacije (tzv. individualni plan aktivacije) koji sadrži aktivnosti i obaveze korisnika/ca, ali i mogućnost umanjeња i prestanka prava na materijalnu podršku u slučaju neopravdanog neizvršavanja obaveza. Ipak, kada je odredba o aktivaciji korisnika/ca u pitanju, Zakon o socijalnoj zaštiti se ne primenjuje u potpunosti jer nisu doneti podzakonski akti koji treba detaljnije da regulišu primenu zakona među kojima je i Pravilnik o aktivnom uključivanju.

Iako je sistem pružalaca usluga razvijen i on se suočava sa nizom izazova prvenstveno vezanim za sistem licenciranja (stručnih i organizacionih aspekata rada organizacija i institucija), kao i za sistem javnih nabavki.

Kada je reč o standardima usluga socijalne zaštite, oni su definisani Pravilnikom za pružaoce usluga socijalne zaštite¹⁰ koji čini deo korpusa podzakonskih akata uz Zakon o socijalnoj zaštiti. Definisani standardi su primenjivi na sve pružaoce usluga socijalne zaštite (u javnom, privatnom i civilnom sektoru), ostvarljivi su i merljivi. Minimalni standardi identifikuju minimalne zahteve da bi se dostigao potrebnii kvalitet usluga socijalne zaštite. Pravilnikom su definisani i minimalni standardi za: domski smeštaj (odraslih i starijih, dece i mladih), dnevni boravak, prihvatilište, svratište za decu koja žive i rade na ulici, pomoć i negu u kući, personalnu asistenciju, klubove za starije itd. Definisano je da dnevne usluge u lokalnoj zajednici pružaju državne institucije (centri za socijalni rad, gerontološki centri, centri za razvoj socijalne zaštite na lokaluu) i organizacije civilnog društva.

¹⁰ "Sl. glasnik RS", br. 42/2013.

Savetodavni rad Centara za socijalni rad regulisan je Pravilnikom o organizaciji, normativima i standardima rada Centra za socijalni rad („Službeni glasnik RS”, br. 59/08 i 37/08) koji uređuje niz bitnih pitanja za funkcionisanje Centara za socijalni rad. Pravilnikom se uređuju standardi i organizacija rada centra za socijalni rad u vršenju javnih ovlašćenja, normativu kadrova, sadržaju i načinu vođenja evidencije i dokumentacije o stručnom radu. Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti, Centre za socijalni rad osniva jedinica lokalne samouprave radi obezbeđivanja pružanja usluga socijalne zaštite. Centar za socijalni rad ima ovlašćenje da u skladu sa zakonom proceni potrebe korisnika i da planira pružanje usluga socijalne zaštite.

Stanovanje uz podršku

Kada je reč o zakonskoj uređenosti usluga socijalne zaštite i socijalnih usluga koje su predmet desk analize, **usluga stanovanja uz podršku** svoje zakonske okvire počinje da dobija u periodu od 2004-2011. godine kada je u okviru pilot projekta sprovedena kao usluga podrške za decu i mlade sa invaliditetom. I pored zvaničnih dokumenata koja su imala za cilj sistematizaciju podataka o socijalno ugroženim kategorijama stanovništva još od 2003. godine kada je sačinjena Strategija za smanjenje siromaštva, pa sve do Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009-2015), u pravnim aktima koji su na snazi, nisu posebno precizirani, niti izdvajani segmenti koji bi pružili mogućnost normiranja i normativizacije specifičnih potreba ruralnog u odnosu na urbano stanovništvo, niti za žene, mlade žene i devojčice u pogledu pružanja i korišćenja usluge stanovanja uz podršku. U Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2009-2015. godine i pored pominjanja poboljšanja života žena, mladih žena i devojčica u ruralnim područjima, ne postoje specifikacije koje bi se odnosile na podršku u stanovanju kada je reč o navedenim kategorijama stanovništva, kao i na praćenje osamostaljivanja osoba kod kojih bi se ukazala potreba za takvom uslugom. Ne postoji ni odredba na osnovu koje bi se mogle odrediti specifične jedinice socijalne službe koje bi svoj rad posvetile obilasku ruralnih domaćinstava i radile procenu stepena socijalne uključenosti stanovništva, što je osnovni cilj usluge stanovanja uz podršku.

Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite konačno su definisani, između ostalog, specifikacija usluge, strukturalni standardi koji se odnose na objekat, osoblje i funkcionalne standarde vezane za prijem, procenu i planiranje osoba kojima je potrebno stanovanje uz podršku, kao i na uslove dostupnosti usluge. *Stanovanje uz podršku* tako postaje prvi program iz oblasti socijalne zaštite u Srbiji kojim se obezbeđuje život u otvorenoj zajednici,

koji je na samom početku ustanovljavanja usluge bio usmeren ka osobama sa intelektualnim i drugim razvojnim smetnjama, a kasnije i ka drugim kategorijama stanovništva koji izlaze iz institucija zatvorenog tipa. Najčešće, program ima za cilj da osobe koje se suočavaju sa različitim izazovima deinstitutionalizuje, odnosno da spreči njihovo smeštanje u institucije zatvorenog tipa. Umesto toga, omogućava im se početak novog načina života u zajednici.

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite specifikuje svrhu usluga i način sprovođenja te tako definiše da su korisnici/e prava na podršku u stanovanju pojedinci ili porodice koji se suočavaju sa preprekama u zadovoljavanju samostalnog i ekonomski i tehnički održivog stanovanja. Metodologiju rada sa osobama uključenim u program stanovanja uz podršku prati pristup orijentisan na osobu (*Person Centered Approach*) koji podrazumeva savremeni pristup u organizaciji rada sa osobama koje imaju potrebu za podrškom, a nastao je pre svega kao odgovor na neadekvatan tretman korisnika/ca u rezidencijalnim institucijama. Ovaj pristup zasniva se na filozofiji jačanja kapaciteta i stvaranja podržavajućeg okruženja i pomera fokus sa organizacije fokusirane na zadatak, postignuće, na organizaciju fokusiranu na osobu kojoj je potrebna podrška. Akcenat je u ostvarivanju ličnog kontakta sa korisnicima/ama. Zakon o socijalnoj zaštiti definiše da korisnici/e ove usluge mogu biti, za maloletna lica: deca bez roditeljskog staranja, deca i mladi koji se suočavaju sa teškoćama zbog zloupotrebe droga i alkohola, kao i žrtve zlostavljanja, zanemarivanja i trgovine ljudima. Punoletne osobe mogu biti korisnici navedene usluge ukoliko su osobe sa invaliditetom, žrtve nasilja i trgovine ljudima, kao i osobe koje žive u poremećenim porodičnim odnosima (član 41. Zakona o socijalnoj zaštiti). Pored navedenih, kao ciljna grupa prepoznate su i sledeće kategorije stanovništva: osobe sa fizičkim invaliditetom, intelektualnim ili mentalnim teškoćama, sa navršениh 15 godina, dugotrajno; osobe koje napuštaju zaštitu (ustanove socijalne zaštite, hraniteljske porodice, zavode za izvršenje krivičnih sankcija) uzrasta između 15 i 26 godina, najduže 2 godine; lica lečena od zavisnosti od alkohola ili psiho-aktivnih supstanci, starija od 18 godina, najduže 2 godine; žrtve trgovine ljudima sa navršениh 15 godina života, najduže godinu dana. Zakon ne razdvaja nijednu ciljnu grupu po rodnim dimenzijama.

Programske aktivnosti usluge stanovanja uz podršku vezuju se za: osiguravanje bezbednog okruženja, pružanje pomoći i podrške u zadovoljavanju svakodnevnih životnih potreba, obezbeđivanje okruženja u kome su dostupne raznovrsne socijalne, obrazovne, zdravstvene, kulturno zabavne, sportske i rekreativne usluge,

aktivnosti usmerene ka razvijanju i očuvanju potencijala klijenata/kinja i pripremu za održiv nezavisan život, podršku pri školovanju i zapošljavanju. Zakonski okvir definiše posebne minimalne strukturalne standarde za uslugu stanovanja uz podršku, te se tako određuju lokacija objekata i oprema, kao i minimalna struktura stambene jedinice tako da se obezbedi nesmetano obavljanje osnovnih životnih funkcija: spavanje, obedovanje, dnevni boravak i održavanje higijene korisnika/ca. Prema odredbama, to znači da u stambenoj jedinici može biti smešteno najviše šest korisnika/ca, dok u jednoj sobi mogu biti smeštena najviše dva korisnika/ca, odnosno po korisniku/ci se obezbeđuje najmanje 12m² stambenog prostora. Kada je reč o osoblju, jedan stručni radnik/ca je odgovoran/na za organizaciju i koordinaciju rada i pružanje usluge za najmanje tri stambene jedinice, dok svaki klijent ili klijentkinja ima zaduženog stručnog radnika/cu, tj. savetnika/cu za osamostaljivanje. Pružalac usluge dužan je da sačini plan pripreme korisnika/ce za preseljenje u stambenu jedinicu za stanovanje uz podršku, kojim se obezbeđuje pripremni period do dva meseca. Procena se vrši u toku pripreme korisnika/ce za preseljenje. Usluge podrške u stanovanju pružaju centri za socijalni rad i ustanove socijalne zaštite koje osniva republika, pokrajina ili lokalna samouprava.

Godine 2011. inicirano je pokretanje usluge stanovanja uz podršku u regionima u kojima ona još uvek nije zastupljena (Jablanički, Bački, Podunavski, Pomoravski, Borski, Pirotski, Raški, Rasinski, Južno-banatski). Sam projekat je omogućio definisanje, standardizaciju i ugradnju usluge pomoći mladima koji napuštaju institucije socijalne zaštite u mrežu socijalnih usluga u zajednici. Partneri Republičkom zavodu za socijalnu zaštitu, u nastavku ovog projekta, bili su Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, GCSR Beograd, Gradski Sekretarijat za socijalnu zaštitu grada Beograda, Centri za socijalni rad iz Pirota, Vršca, Kraljeva i Kruševca, kao i pružaoci usluga u 15 gradova i opština u kojima se usluga pružala već duže vreme. Jedan od konkretnih rezultata projekta ogleđa se u priručniku koji je priredio stručni tim Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu (RZSZ, 2013). Priručnik sadrži objašnjenja, preporuke, ideje i savete zasnovane na teorijskim saznanjima, akreditovanim programima obuke i praktičnim iskustvima koja je Republički zavod za socijalnu zaštitu stekao u procesu kreiranja i podrške uspostavljanja usluge stanovanja uz podršku za mlade koji se osamostaljuju (od 2008-2013. godine). Drugi izvor podataka za nastanak ovog priručnika predstavljaju profesionalna saznanja i iskustva *Asocijacije za promovisanje inkluzije Srbije*–API koja je uspostavila uslugu stanovanja uz podršku za osobe sa invaliditetom. Priručnik je baziran i na primerima dobre prakse iz lokalnih zajednica koje su samostalno uspostavile ovu uslugu. Obradeni su svrha, organizacioni modeli i principi na kojima se zasniva

usluga stanovanja uz podršku, a koji mogu poslužiti kao primer dobre prakse i omogućiti dalji razvoj ove usluge.

Dnevne usluge socijalne zaštite

Zakon o socijalnoj zaštiti predstavlja aktuelni zakonski okvir kojim se precizno definišu i regulišu i **dnevne usluge socijalne zaštite**: dnevni boravak, pomoć i nega u kući, svratište i druge usluge koje podržavaju boravak korisnika/ca u porodici i neposrednom okruženju. Tako Zakon o socijalnoj zaštiti definiše dnevni boravak kao uslugu koja je u mandatu jedinice lokalne samouprave što znači da opština finansira uslugu dnevnog boravka (osim u posebnim slučajevima), utvrđuje prava korisnika/ca, donosi normative i standarde, utvrđuje uslove za početak rada i obavljanje delatnosti ustanova koje obezbeđuju dnevno zbrinjavanje. Pravo na dnevni boravak priznaje se licu kome porodica ne može da obezbedi odgovarajuću zaštitu i licu bez porodičnog staranja. Zakonom je predviđeno da se pravo ostvaruje upućivanjem korisnika/ce u odgovarajuću ustanovu socijalne zaštite koja vrši usluge dnevnog zbrinjavanja ili vaspitno-obrazovnu ustanovu koja pruža takve usluge. Opštim zakonskim odredbama regulisano je da opštine, gradovi, kao i druga pravna i fizička lica osnivaju ustanove socijalne zaštite radi obezbeđivanja prava koja su u mandatu lokalnih samouprava. Po zakonu sve ustanove ovog tipa su obavezne da obezbeđuju dnevni boravak, ishranu, zdravstvenu zaštitu, kulturno-zabavne i rekreativne aktivnosti, a ustanove za decu i mlade - i vaspitno-obrazovni rad. Ustanove čiji su korisnici/e odrasle osobe sa invaliditetom obezbeđuju i osposobljavanje za rad, okupacione terapije i radne aktivnosti. Zakonom je predviđeno da u nekim slučajevima korisnici/e i srodnici/e učestvuju u troškovima dnevnog boravka, prema kriterijumima koje propisuje ministar nadležan za poslove socijalne zaštite, nadležni organ autonomne pokrajine, odnosno lokalne samouprave.

Usluga dnevnog boravka osmišljena je sa ciljem da ranjivoj deci, odraslima i starijim osobama omogući da svoje potrebe zadovolje u svom okruženju i sredini u kojoj žive i da na taj način ostanu u porodici. Ova usluga omogućava pružanje podrške i pomoći ranjivim osobama oko zadovoljavanja socijalnih, zdravstvenih i edukativnih potreba, a istovremeno pruža ostalim članovima/cama porodice mogućnost korišćenja vremena za druge aktivnosti.

Pored Zakona o socijalnoj zaštiti, dnevne usluge socijalne zaštite uređene su i Nacionalnom strategijom o starenju za period 2006-2015. godine („Službeni glasnik RS”, broj 76/06) koja predviđa obezbeđivanje intenzivnijeg i bržeg

razvoja mreže servisa i usluga socijalne i zdravstvene zaštite na lokalnom nivou uz unapređivanje kvaliteta pruženih usluga, veću dostupnost usluga porodicama koje brinu o ostarelim i zavisnim članovima/icama, kao i starijim licima koja žive sama (staračka i samačka domaćinstva), razvijanje mreže usluga kućnog lečenja i nege, različite usluge socijalne zaštite, a posebno usluge dnevnog boravka i pomoći u kući. U merama za jačanje socijalne zaštite starih lica i Strategija za smanjenje siromaštva (2003) ističe potrebu za deinstitucionalizacijom pomoći u kući i u lokalnoj zajednici. Oblici takve pomoći mogu biti različiti:

- dnevni centri, koji nude podršku starijim građanima/kama dok su članovi njihovih porodica na poslu;
- dnevni rehabilitacioni centri, u kojima se pruža pomoć onima koji su napustili bolnice, a kojima je potrebno unapređenje funkcionalnih sposobnosti;
- lična pomoć u kući, koja obuhvata ishranu, ličnu higijenu, pranje odeće, čišćenje kuće, prevoz i slično
- medicinska pomoć u kući, namenjena bolesnima, starijim ljudima itd.

Prema Strategiji, ovi i srodni oblici pružanja usluga imaju dve bitne prednosti u odnosu na smeštaj u institucije: korisnici/e ih preferiraju jer tako ostaju u svojoj sredini, što je i jeftiniji smeštaj u odnosu na smeštaj u institucije. Važan strateški cilj Nacionalne strategije o starenju je unapređenje integracije starijih ljudi podsticanjem razvoja međugeneracijskih odnosa i ohrabriranjem njihovog aktivnog uključivanja u zajednicu.

Pomoć i nega u kući, kao jedna od dnevnih usluga socijalne zaštite u zajednici, namenjena je odraslim i starijim osobama koje usled bolesti, invalidnosti, starosti i/ili smanjene funkcionalnosti nisu u mogućnosti da samostalno obavljaju svoje dnevne obaveze i aktivnosti, kao i za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice. Indirektno, ova usluga utiče i na rasterećenje ostalih članova/ica porodice. Usluga pomoći i nege u kući obavlja se najviše u trajanju od 2h dnevno, a finansirana je iz sredstava lokalne samouprave. Pomoć i nega u kući za odrasle i starije osobe uglavnom podrazumeva pomoć: oko održavanja lične higijene, u ishrani, nabavljanju namirnica, pripremanju jela, održavanju čistoće kuće/stana, plaćanju računa i slično. Ova usluga za decu sa smetnjama u razvoju sastoji se u pomoći oko održavanja lične higijene, oko ishrane, oko zdravstvenih aktivnosti (masaže, odvođenja deteta na lekarski pregled, nabavke i nadgledanja uzimanja lekova), u obavljanju kućnih poslova, oko čuvanja i animacije deteta i tome slično.

Kao posebnu dnevnu uslugu socijalne zaštite na lokalnom nivou, Zakon o socijalnoj zaštiti prepoznao je **uslugu svratišta**, što znači da se deo sredstava u opštinskim (gradskim) budžetima odvaja za finansiranje ove usluge. Cilj usluge svratište je da doprinese što potpunijem ostvarenju prava dece koja žive i/ili rade na ulici, a koja dobrovoljno zatraže ili pristanu na uslugu. To se postiže privremenim ili povremenim pružanjem urgentnih intervencija i zadovoljavanjem trenutnih potreba navedene korisničke grupe, kao i putem obezbeđivanja dostupnosti drugih usluga, prava i mera u sistemu zdravstvene, socijalne zaštite i drugim odgovarajućim sistemima, kao i kroz posredovanje i kontinuiranu podršku prilikom upisa i pohađanja škole tokom 24 sata dnevno. Usluga namenjena deci koja žive i/ili rade na ulici započela je 2007. godine, kada je otvoreno prvo Svratište u Beogradu kao deo većeg projekta OCD Centra za integraciju mladih. Kancelarija zaštitnika građana u saradnji sa Ministarstvom rada i socijalne politike, obezbedila je krajem 2009. godine dodatna sredstva za finansiranje Svratišta u Beogradu i uspostavljanje Svratišta u Novom Sadu i Nišu, tako što je inicirala odluku Vlade RS da pusti u promet doplatne poštanske marke (povodom dvadesetogodišnjice usvajanja Konvencije o pravima deteta). Svratište za decu koja žive i/ili rade na ulici u Nišu postoji od 2009. godine, dok je Dnevni centar za decu ulice u Novom Sadu otvoren 2010. godine.

Kada je reč o uslugama **savetovanja i pomoći u kući usmerenim ka mladima koji planiraju porodicu ili mladim roditeljima**, one su konkretno definisane u Strategiji podsticanja rađanja („Službeni glasnik RS”, broj 13/08). U ovoj Strategiji kao posebni ciljevi definisani su: ublažavanje ekonomske cene podizanja deteta, usklađivanje rada i roditeljstva, snižavanje psihološke cene roditeljstva, promocija reproduktivnog zdravlja adolescenata, borba protiv neplodnosti, zdravo materinstvo, populaciona edukacija i aktiviranje lokalne samouprave u oblasti podsticanja rađanja.

Porodični zakon, usvojen 2005. godine, kao i Zakon o socijalnoj zaštiti, normativno promoviše boravak korisnika/ce u porodici, što je u skladu sa Konvencijom o pravima deteta (član 20), prema kome su smeštaj u drugu porodicu i usvojenje oblici zaštite i podrške koji imaju prednost u odnosu na smeštaj u ustanovu. Smeštaj u ustanovu socijalne zaštite, pre svega deteta, u znatnom broju slučajeva je krajnja mera zaštite, primenjena tek kada su iscrpljene sve druge raspoložive mogućnosti.

Materijalna podrška

Kada je reč o pružanju različitih oblika **materijalne podrške** koji se „ostvaruju radi obezbeđenja egzistencijalnog minimuma i podrške socijalnoj uključenosti korisnika“ oni su prvenstveno definisani Zakonom o socijalnoj zaštiti. **Novčana socijalna pomoć** zamenjuje termin materijalno obezbeđenje porodice (MOP), koji je bio u upotrebi do donošenja novog Zakona o socijalnoj zaštiti 2011. godine. Član 79. Zakona prepoznaje nekoliko oblika materijalne podrške korisnicima/ama usluga socijalne zaštite: novčanu socijalnu pomoć, dodatak i uvećani dodatak za pomoć i negu drugog lica, pomoć za osposobljavanje za rad, jednokratnu novčanu pomoć, pomoć u naturi i druge vrste materijalne podrške koji su „u skladu sa ovim zakonom i propisima donetim za njegovo sprovođenje“. Prva tri oblika socijalne pomoći su u nadležnosti republike, dok su ostali oblici zaštite u nadležnosti lokalnih vlasti i stoga njihova implementacija značajno zavisi od resursa lokalne samouprave.

Zakon takođe definiše da „pravo na novčanu socijalnu pomoć pripada pojedincu, odnosno porodici, koji svojim radom, prihodima od imovine ili iz drugih izvora ostvaruju prihod manji od iznosa novčane socijalne pomoći utvrđenog ovim zakonom“. Međutim, zakonski okvir ne predviđa posebne mere u odnosu na rodnu dimenziju korisnika, niti za lica i domaćinstva iz ruralnih područja.

Zakonom je definisana osnovica za utvrđivanje visine pomoći prilikom usvajanja, a definisano je da se taj iznos usklađuje sa indeksom potrošačkih cena dva puta godišnje. Osnovni iznos novčane socijalne pomoći iznosi 7.843 dinara, prema podacima nadležnog Ministarstva za jul 2015. godine. Ovaj iznos se dodeljuje pojedincu koji ne ostvaruje nikakve druge prihode. Ukoliko neki prihodi ipak postoje, oni moraju da budu manji od iznosa socijalne pomoći i u tom slučaju se osobi isplaćuje razlika do punog iznosa novčane pomoći. Posebna Uredba o primanjima i prihodima koji su od uticaja na ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć definiše način obračunavanja prihodnog cenzusa.

Pored prava na novčanu socijalnu pomoć, osobe mogu da ostvare i druga prava iz korpusa socijalne zaštite. **Pravo na dodatak za pomoć i negu drugog lica** može ostvariti lice kome je zbog telesnog ili senzornog oštećenja, intelektualnih poteškoća ili promena u zdravstvenom stanju neophodna pomoć i nega drugog lica da bi zadovoljilo svoje osnovne životne potrebe (član 92), ali samo ukoliko nije ostvario novčanu pomoć po drugoj osnovi. U tom slučaju se isplaćuje samo razlika do iznosa novčane pomoći koju propisuje nadležno Ministarstvo. Iznos dodatka

je u julu 2015. godine iznosio 9.873 dinara, a za lica koja imaju pravo na uvećani dodatak (teški invaliditet) 26.627 dinara. Pravo na ovaj dodatak su ostvarile ukupno 50.992 osobe u pomenutom mesecu u Srbiji.

Članom 79. Zakona o socijalnoj zaštiti regulisano je da materijalnu podršku korisnik/ca ostvaruje putem novčane socijalne pomoći, dodatka za pomoć i negu drugog lica, uvećanog dodatka za pomoć i negu drugog lica, pomoći za osposobljavanje za rad, jednokratne novčane pomoći, pomoći u naturi i drugih vrsta materijalne podrške, u skladu sa ovim zakonom i propisima donetim za njegovo sprovođenje (iako nisu eksplicitno navedene, ovde spadaju i usluge narodne kuhinje, različite subvencije i dr.). Sredstva za pokriće troškova postupka za ostvarivanje prava iz ovog zakona o čijem se obezbeđenju stara Republika Srbija obezbeđuju se u budžetu Republike Srbije i te troškove ne snose građani/ke.

Pravo na pomoć za osposobljavanje za rad (i obrazovanje) se odnosi isključivo na lica sa invaliditetom, odnosno smetnjama u razvoju, koja ne mogu da ostvare ova prava na drugačiji način. Pomoć po ovom osnovu se dobija u vidu smeštaja u studentski ili učenički dom, naknade za prevoz ili naknade preduzeću odnosno organizaciji gde se lice radno osposobljava.

Zakon o socijalnoj zaštiti ne reguliše prava na novčanu podršku porodica sa decom, već se to obrađuje u posebnom Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom. Ipak, iako je dečji dodatak jedna od bitnijih kategorija materijalne pomoći porodicama, uslovi za dobijanje ove pomoći su brojni i često komplikovani. Pravo na dečji dodatak mogu ostvariti samo porodice koje nemaju novčana, niti bilo koja druga likvidna sredstva u vrednosti većoj od iznosa 30 dečjih dodataka po članu porodice u momentu podnošenja zahteva, kao ni nekretnine osim one u kojoj žive i zemljište ne veće od 2ha.

Građanska participacija u kreiranju i implementaciji politika

Pravni okvir kojim se reguliše neposredno **učesće građana/ki u političkom životu** Srbije čine sledeća dokumenta (Teodorović i Marković, 2011:18): Ustav Republike Srbije, Zakon o lokalnoj samoupravi, Zakon o referendumu i narodnoj inicijativi, Zakon o udruženjima, Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja i Statuti gradova i opština.

Opšti okvir za učesće građana/ki i organizacija civilnog društva u donošenje odluka je postavljen *Smernicama za uključivanje organizacija civilnog društva u proces*

donošenja propisa koji je donela Vlada Srbije u avgustu 2014. godine. Cilj donetih Smernica je „usmeravanje rada organa državne uprave u pogledu uključivanja organizacija civilnog društva u postupke pripreme, donošenja i praćenja primene propisa, radi obezbeđivanja njihove delotvorne i efikasne primene“. Pored ovih smernica, učešće građana/ki je obrađeno i u Zakonu o lokalnoj samoupravi, gde članovi 67-71. uređuju pravo građana/ki na neposredno učešće u ostvarivanju lokalne samouprave kroz tri institucije: referendum, zbor građana/ki i građansku inicijativu.

Strateško-zakonodavni okvir socijalne politike ne definiše načine učešća građana/ki i OCD u procesima razvoja politika vezanih za ovu oblast. U *Strategiji razvoja socijalne zaštite* (2005) se ističe da je „sistem javnih socijalno-zaštitnih institucija i usluga centralizovan, birokratizovan, neelastičan, paternalistički i nedovoljno ekonomičan i efikasan“. Strategijom se zagovara i decentralizacija socijalne zaštite na lokalni nivo, kako bi se unapredio razvoj raznovrsnih i ekonomičnijih usluga, kao i zadovoljavanje potreba korisnika/ka. Takođe, ukazalo se na pasivnost građana/ki u odnosu na sistem socijalne zaštite i istaklo se da je potrebno predvideti i jačati aktivnije uključivanje građana/ki u donošenje odluka. Ovakve mere bi doprinele transparentnosti i efikasnosti sistema budući da vode računa o deklarisanim potrebama onih kojima je socijalna zaštita najneophodnija. Strategijom su definisani i principi reforme sistema socijalne zaštite, među kojima je i **participacija, odgovornost i samostalnost korisnika/ca**.

Članom 35. Zakona o socijalnoj zaštiti predviđa se pravo na učešće u donošenju odluka: „Korisnik ima pravo da učestvuje u proceni svog stanja i potreba i u odlučivanju o tome da li će prihvatiti uslugu, kao i da blagovremeno dobije sva obaveštenja koja su mu za to potrebna, uključujući i opis, cilj i korist od predložene usluge kao i obaveštenja o raspoloživim alternativnim uslugama i druga obaveštenja od značaja za pružanje usluge“. Međutim, ovim članom se ne predviđa učešće korisnika/ca i građana/ki u procesima planiranja politika socijalne zaštite, već se ono svodi isključivo na informisanje i pristanak pojedinca na korišćenje postojećih usluga socijalne zaštite.

U oblasti socijalne politike je bilo nekoliko pokušaja da se institucionalno uredi saradnja institucionalnog i civilnog sektora radi unapređenja usluga socijalne zaštite. U tu svrhu je i osnovan Fond za socijalne inovacije čija svrha je bila unapređenje usluga na lokalnom nivou. Fond je raspisivao konkurse za lokalne projekte za unapređenje socijalne zaštite. Konkursi su uključivali i civilno društvo

u razvoj usluga radi podsticanja saradnje između lokalnih samouprava i OCD (Žarković Rakić i dr, 2014:47). Međutim, iako web stranica Fonda i dalje postoji poslednje informacije su vezane za 2010. godinu.

Potrebno je istaći da Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva veoma uspešno primenjuje model saradnje sa civilnim društvom od svog osnivanja. Tim je 2008. godine pokrenuo program *Kontakt organizacije civilnog društva za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva u Republici Srbiji*, sa ciljem da uključi OCD u razvoj, sprovođenje i praćenje politika i mera u oblasti smanjenja siromaštva. Na taj način je uključeno 545 organizacija, a glavnu ulogu su igrale 7 OCD koje su bile izabrane da predstavljaju kontakt tačke u 7 ključnih oblasti za strategiju (Đorđević, 2011:32).

Pregled istraživanja usluga socijalne zaštite i socijalnih usluga u Republici Srbiji

Stanovanje uz podršku

Kada je reč o monitoringu i evaluaciji usluge stanovanja uz podršku, značajan broj istraživanja i evaluacija usluge imao je za cilj da utvrdi efekte ove usluge na svakodnevni život u zajednici prvenstveno osoba sa invaliditetom budući da je ova usluga razvijena, na početku, radi deinstitucionalizacije osoba sa intelektualnim i drugim razvojnim teškoćama.

Istraživanje o stepenu socijalne participacije i socijalne kompetentnosti osoba sa intelektualnim teškoćama (Petrović et al., 2007: 105-117) imalo je za cilj da utvrdi da li postoji povezanost između nivoa socijalne participacije, nivoa socijalne kompetentnosti i mera kvaliteta života korisnika/ca sa intelektualnim teškoćama. Istraživanje je sprovedeno na 5 zajednica stanovanja uz podršku u Beogradu. Rezultati su pokazali da je za osećanje zadovoljstva korisnika/ca uslovima života potrebno, pored podizanja nivoa njihove kompetentnosti, obezbediti i uslove da se poveća nivo njihove socijalne participacije, odnosno, ostvari punije učešće u životu socijalne zajednice.

Slično istraživanje sprovedli su Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Asocijacija za promovisanje inkluzije Srbije (Petrović, Stojisavljević, Tadić, 2012: 521-545). Ono je bilo usmereno na ispitivanje pojma o sebi u različitim domenima, globalnom pojmu o sebi, osobinama ličnosti, kompetentnosti, teškoćama u svakodnevnom životu, kao i o svesti o sopstvenim teškoćama osoba

sa intelektualnim izazovima. Analiza je pokazala da je pojam o sebi osoba sa intelektualnim teškoćama relativno siromašan atributima, te da je stečen, naučen i to kao produkt relativno restriktivnih uslova života koje nudi život u instituciji. S druge strane, stanovanje uz podršku deluje stimulatивно na ispitivane dimenzije. Studija je ukazala na moguće implikacije osnovnih rezultata u praktičnom radu na unapređenju pojma o sebi i kapaciteta za samopercepciju i samoodređenje osoba sa intelektualnim teškoćama.

Istraživanje o standardima kvaliteta lokalnih usluga socijalne zaštite (Žegarac i Brkić, 2013) je, pak, bilo orijentisano na identifikovanje mogućnosti razvoja ruralnih područja i, posebno, na unapređivanje malih ruralnih domaćinstava. Jedan od osnovnih zaključaka studije jeste važnost diversifikacije aktivnosti¹¹, a samim tim i podizanja visine prihoda u cilju neometanog razvoja malih ruralnih domaćinstava. U studiji se naročito ističe važnost uticaja koji bi ruralna ekonomija van okvira poljoprivrednih gazdinstava mogla imati na razvoj ruralnih područja, uz moguće smanjenje procenta siromaštva u ruralnim sredinama.

Republički zavod za socijalnu zaštitu od 2008. u kontinuitetu do danas (početak 2015-e) razrađuje projekat *Stanovanja uz podršku za mlade koji se osamostaljuju* s ciljem pružanja adekvatnog odgovora na probleme mladih koji izlaze iz rezidencijalnih ustanova. U februaru 2010. godine Zavod je realizovao istraživanje u cilju evaluacije usluge stanovanja uz podršku za mlade koji se osamostaljuju putem ispitivanja koliko su mladi/e korisnici/e ove usluge njome zadovoljni. Rezultati istraživanja su pokazali da usluga stanovanja uz podršku u velikoj meri ispunjava svoju funkciju, odnosno doprinosi poboljšanju kvaliteta života mladih korisnika/ca i značajno doprinosi njihovom osamostaljivanju, psihološkom osnaživanju i sticanju veština i znanja za svakodnevni život (Veljković i Ivanović, 2011: 47-62).

Ipak, na osnovu zaključaka i preporuka izveštaja o realizovanom pilot istraživanju o uslugama socijalne zaštite za decu na lokalnom nivou sprovedenom u 3 opštine (Kikinda, Stara Pazova i Ivanjica) ustanovljeno je da lokalne samouprave nemaju jasno definisane mehanizme za praćenje realizacije i evaluaciju efekata usluga koje finansiraju. Saradnja među lokalnim akterima bazira se uglavnom na neformalnim kontaktima, a kapaciteti pružalaca usluga su definisani na projektnom nivou.

11 „Diversifikacija aktivnosti“ podrazumeva sprovođenje mera unapređivanja kvaliteta života posebno ugroženih kategorija kao što su osobe ispod granice siromaštva, mladi i žene.

Dnevne usluge u zajednici

Istraživanje Uprave za rodnu ravnopravnost i Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike o dostupnosti socijalnih usluga na lokalnom nivou, sprovedeno 2012. godine, imalo je za cilj da utvrdi koje od postojećih socijalnih usluga doprinose usklađivanju porodičnog i profesionalnog života, kao i da li su ove usluge dostupne korisnicima/ama na lokalnom nivou (Sekulić, 2012). Istraživanje je bilo usmereno ka ustanovama i udruženjima na nivou lokalne samouprave i zaposlenim ženama u 17 opština Srbije, bez Kosova*¹². Istraživanje je sprovedeno u dve faze: prva faza je obuhvatila kvantitativni deo kojim su istražene ustanove/udruženja, a druga kvalitativni deo koji je podrazumevao fokus grupe sa zaposlenim ženama (učestvovalo je ukupno 12 žena – 6 iz Beograda i 6 iz Despotovca). Istraživanje je ukazalo na podatak da se usluga dnevnog boravka za decu i mlade ostvaruje u 74,47% lokalnih samouprava, a da 4 opštine uopšte nemaju ovu uslugu (Žitište, Osečina, Despotovac i Inđija). Centri za socijalni rad su naveli da u 40% slučajeva rade upućivanje na ovu vrstu usluge prema sopstvenoj proceni. Uslugu dnevnog boravka više pružaju državne ustanove nego OCD, a uslugu dnevnog boravka za odrasle i starije osobe nema čak 64,71% lokalnih samouprava. U opštinama u kojima ova usluga postoji, podjednako je pružaju državne institucije i OCD.

Usluga pomoći i nege u kući za odrasle i starije ljude postoji u 94% lokalnih samouprava (jedino nije navedena u Vranju). Istraživanjem je utvrđeno da Centri za socijalni rad rade procenu i upućivanje na navedenu uslugu. Kao kriterijumi za dodeljivanje usluge najčešće se navode: da je reč o samačkom domaćinstvu, da je mesečni prihod ispod 4.000 dinara, da je reč o staračkom domaćinstvu ili domaćinstvu osobe sa invaliditetom, da je osoba lošeg zdravstvenog stanja i da se nalazi u visokom stepenu socijalne ugroženosti. Utvrđeno je da je u trenutku istraživanja u Centru za socijalni rad u Boru postojala lista čekanja i da je na toj listi bilo 15 osoba, u gerontološkom centru u Beogradu na listi je bilo 1500 osoba, a u gerontološkom centru u Subotici 50 osoba.

Istraživanje koje su sproveli Brkić, Stanković i Žegarac (Brkić, Stanković, Žegarac, 2013) pokazuje da je poslednjih godina došlo do značajnih izmena u načinu pružanja usluga socijalne zaštite. Najveća promena ogleda se u rekonceptualizaciji položaja korisnika/ca i porodice. U fokusu istraživanja bila su deca sa smetnjama

¹² Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244/1999 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o Deklaraciji o nezavisnosti Kosova.

u razvoju i njihovi roditelji, te je zaključeno da je uloga roditelja deteta sa smetnjama u razvoju evoluirala od „objekta intervencije“ koji dobija usluge bez kontrole nad tim procesom, do partnera u donošenju odluka u toku korišćenja usluga, kao i određivanja njihovih sadržaja i ciljeva (Brkić, Stanković, Žegarac, 2013: 214-215). Pomenuti/e autori/ke su u periodu decembar 2011. do marta 2012. godine obavili istraživanje o očekivanjima roditelja dece sa smetnjama u razvoju od usluga u zajednici u 32 opštine¹³ u kojima su u okviru EU programa organizovane dnevne usluge za pomoć deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama. Ispitivanjem su obuhvaćena 243 korisnika/ce usluga. Upitnik je popunjavao jedan od roditelja, odnosno osoba koja brine o detetu. Istraživanjem je utvrđeno da su oblici organizovane društvene podrške uglavnom nedostupni porodicama budući da je dnevne usluge (poput vrtića i dnevnih centara) koristilo samo 14,2% dece čiji roditelji žive u bračnoj zajednici, odnosno 15,0% onih čiji su roditelji razdvojeni. Rezultati su još pokazali da najveći deo tereta brige o deci sa teškoćama u razvoju pada na roditelje, neretko na samo jedno od njih. Podrška srodnika je delimično dostupna, a usluge u zajednici uglavnom su nedostupne (Ibidem, 217). Osim usluge koju koriste, 21,3% roditelja, koji su dali odgovor, navodi potrebu i za drugim socijalnim uslugama (dnevnim boravkom, personalnom asistencijom, predah-uslugom), kao i za proširenjem sadržaja ili prilagođenijim radnim vremenom usluge koju trenutno koriste (Ibidem, 225).

Rezultati istraživanja o servisima podrške za osobe sa invaliditetom u lokalnoj zajednici koje je sprovedeno u 5 gradova u Srbiji¹⁴ (Ognjanović i Ivanović, 2013) pokazuju da je dnevni boravak za decu i mlade sa smetnjama u razvoju najzastupljenija lokalna socijalna usluga. Od ukupnog broja pružalaca usluga koji su učestvovali u istraživanju, njih 31,6% trenutno pruža ovu uslugu. Rezultati istraživanja još pokazuju da je u lokalnim zajednicama, u kojima je sprovedeno istraživanje, broj usluga za osobe sa invaliditetom još uvek mali i da su nedovoljna finansijska sredstva za kvalitetnije sprovođenje postojećih i uspostavljanje novih usluga ključni problem sa kojim su suočeni akteri u lokalnoj zajednici, bez obzira što je najveći broj usluga finansiran sredstvima iz budžeta lokalnih samouprava. Lokalne samouprave nemaju jasno definisane mehanizme za monitoring i evaluaciju usluga koje finansiraju. Takođe, lokalne samouprave

13 Opštine u kojima je obavljeno istraživanje su: Paraćin, Despotovac, Rekovac, Čičevac, Vrnjačka Banja, Trstenik, Prokuplje, Gornji Milanovac, Stara Pazova, Irig, Pećinci, Ruma, Aleksinac, Knjaževac, Boljevac, Svrlijig, Piroć, Požega, Čajetina, Kosjerić, Ivanjica, Dimitrovgrad, Bela Palanka, Negotin, Kladovo, Žagubica, Čoka, NoviKneževac, Topola, Kikinda, Nova Crnja, Žitište, Sećanj.

14 Beogradu, Užicu, Požarevcu, Kikindi i Leskovcu.

uglavnom ne raspoložu podacima o tome koje su usluge potrebne, niti postoje baze podataka o potencijalnim korisnicima usluga, kao ni detaljno ispitane potrebe. Istraživanje je utvrdilo da je u oblasti socijalne zaštite najveća potreba za predah uslugom za decu sa invaliditetom i njihove porodice, stanovanje uz podršku za osobe sa invaliditetom, personalnom asistencijom i prevodilačkim servisom. U oblasti obrazovanja postoji potreba za većim brojem pedagoških i ličnih asistenata. Osobe sa invaliditetom su i dalje suočene sa teškoćama kada pristupaju uslugama u lokalnim zajednicama. Najčešći razlozi ovome su nedovoljna informisanost osoba sa invaliditetom o uslugama i sadržaju usluga koje su im dostupne u lokalnim zajednicama, fizička odnosno arhitektonska i komunikacijska nepristupačnost sa kojom se suočavaju prilikom korišćenja pojedinih usluga, kao i predrasude poslodavaca i zaposlenih u javnim službama. Zaključeno je i da organizacije civilnog društva predstavljaju veliki potencijal kao budući pružaoci usluga za osobe sa invaliditetom (Ibidem, 5-6).

Istraživanjem o socijalnoj isključenosti u ruralnoj Srbiji (Bogdanov et al. 2011) ispitivan je, između ostalog, pristup socijalnim uslugama podrške za različite oblike ranjivosti u porodici. Ove usluge su posebno značajne za žene upravo zbog toga što briga o starima, bolesnima ili članovima domaćinstva sa invaliditetom najčešće pada na teret žene u porodici. Podaci iz istraživanja ukazuju na to da se porodice često pre oslanjaju na sopstvene resurse nego na usluge socijalnih službi. Takođe, uočava se značajan broj domaćinstava čiji članovi ne znaju od koga bi mogli potražiti podršku. Kao dve najbliže ustanove kojima se domaćinstva obraćaju za pomoć javljaju se lokalni Centar za socijalni rad i ambulanta. Podaci ukazuju na nedostupnost usluga socijalne zaštite u ruralnim sredinama, kao i da se u brizi o deci, starima, bolesnima i osobama sa invaliditetom, porodice u velikoj meri oslanjaju na sopstvene, pretežno ženske resurse.

Istraživanje *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti lokalnih samouprava* (SIPRU i UNICEF, 2013) pokazuje da se usluge socijalne zaštite pružaju u 138 od 145 lokalnih samouprava (koliko je sačinjavalo uzorak). U 5 od 7 lokalnih samouprava u kojima se 2012. godine nisu pružale usluge socijalne zaštite nikada nije ni bilo usluge ove vrste. Reč je o opštinama: Bogatić, Lajkovac, Ljig, Lučani i Mionica. Ovo istraživanje je registrovalo ukupno 432 lokalne usluge, od kojih se 306 sprovodi u državnom sektoru, a 126 u nedržavnom.

Tabela u nastavku daje pregled lokalnih usluga u Srbiji za 2012. godinu.

Tabela 1. Pregled lokalnih usluga u Srbiji u 2012. godini

Usluga	Broj lokalnih samouprava	Udeo u ukupnom broju lokalnih samouprava (u %)
Pomoć u kući za stare	122	84
Dnevni boravak za decu i mlade sa teškoćama u razvoju	71	49
Pomoć u kući za decu sa teškoćama u razvoju	37	26
Klub	28	19
Pomoć u kući za odrasle osobe sa invaliditetom	20	14
Savetovališta	21	14
Prihvatište (opšteg tipa)	18	12
Dnevni boravak za stare	12	8
Predah smeštaj	11	8
Dnevni boravak za decu u sukobu sa zakonom	10	7
Prihvatište za decu	9	6
Svratište	4	3

Izvor: SIPRU i UNICEF, 2013.

U Vodiču kroz primer dobre prakse Centra za integraciju mladih "Mi znamo najbolje" iz 2011. godine, kao jedan od najvažnijih problema u radu sa decom koja žive i/ili rade na ulici navodi se "pravna nevidljivost" lica kojima je zbog nevidljivosti pred zakonom (zbog toga što nisu upisani/e u matične knjige rođenih) onemogućeno korišćenje osnovnih prava (gde spadaju i usluge socijalne zaštite poput korišćenja narodne kuhinje). Dalje, nedovoljan broj profesionalaca iz različitih sektora (obrazovnog, socijalnog i zdravstvenog) je senzibilisan i edukovan za rad sa decom koja imaju iskustvo života ili rada na ulici. Neprijatne situacije, koje se prema rečima dece dešavaju u kontaktu sa predstavnicima ovih institucija, imaju negativan ishod koji utiče na motivaciju dece da ponove kontakt sa zvaničnim institucijama. Zbog toga deca ponovo ostaju van sistema (Đorđević, Birčanin, Vasilijić, 2011:14). Iskustvo Centra za integraciju mladih ukazuje na činjenicu da devojčice spadaju u posebno ranjivu grupu i da se one na

posebne načine pokušavaju prilagoditi životu na ulici. Ne postoji precizan broj dece koja se nalaze na ulici i mnoge institucije koje dolaze u kontakt sa ovom populacijom nemaju standardizovanu definiciju, a ni ujednačeno razumevanje o tome ko su deca uključena u život ili rad na ulici te je samim tim i razmatranje obima pojave otežano. Različita udruženja i institucije koje pružaju usluge direktne pomoći marginalizovanim grupama i deci, u velikom broju slučajeva ne vode računa o deci koja su uključena u život ili rad na ulici kao o posebnoj kategoriji. Često se zanemaruju važne lične i društvene karakteristike koje ovu decu svrstavaju među najugroženije grupe i time onemogućavaju praktičan pristup identifikaciji obima pojave.

Materijalna davanja

Podaci o broju primalaca novčane socijalne pomoći u Republici Srbiji pokazuju da je ovu vrstu pomoći u julu 2015-e godine primilo 252.166 pojedinaca koji predstavljaju 102.060 porodica u celoj Srbiji (uključujući urbana i ruralna područja). Da bi ostvarile pravo na dečji dodatak porodice ne mogu imati prihod veći od utvrđenog cenzusa koji je u julu 2014. iznosio 8.138,63 dinara po članu porodice. Pravo na dečji dodatak koji se ostvaruje za prvo četvoro dece, bez obzira na broj dece, za jul 2015-e je iznosio 2.640,638 dinara prema podacima nadležnog Ministarstva, a pravo na dodatak je iskoristilo 368.625 dece u 196.207 domaćinstava. Nesporno je da je reč o veoma niskim materijalnim davanjima, koja pritom često ne stižu do svih kojima je pomoć potrebna. Na razloge za to ukazuju podaci istraživanja koji pokazuju da je korišćenje novčane pomoći podzastupljeno u siromašnoj populaciji. Razlozi takvog stanja su očitani u posedovanju imovine, odnosno prelasku zemljišnog maksimuma, komplikovanim procedurama i diskrecionom pravu zaposlenih u Centru za socijalni rad da pripišu domaćinstvu tzv. propuštenu zaradu koja im onemogućava zadržavanje ispod prihodovnog cenzusa (Matković i dr, 2012:18). Naime, radnici Centra za socijalni rad procenjuju prihode od rada rad u sivoj zoni ekonomije, ali i zaradu koju su kandidati/kinje za pomoć propustili da ostvare da su se radno angažovali. Tako se obračunava zarada koja praktično nije ostvarena.

Istraživanja su još pokazala i da svega 35% korisnika/ca novčane pomoći dolazi iz ruralnih područja (Petrović, 2011:13). Procenat je nešto niži nego učešće ruralnog stanovništva u ukupnoj populaciji Srbije (40.5% prema popisu 2011¹⁵), što može da ukaže na nedovoljnu obuhvatnost ove populacije. Ukupno 21% svih korisnika novčane pomoći dolazi iz porodica koje su bile korisnici socijalne pomoći, s tim što je ovaj procenat i veći u ruralnim oblastima Šumadije i Zapadne Srbije (Petrović, 2011:15, 38).

15 Izvor: Popis stanovništva, 2011, Republički zavod za statistiku

Od ukupnog broja korisnika novčane socijalne pomoći u 2012. godini blizu 38% su činila deca, a svega 5% stari (Matković i dr, 2013:12). Ovaj podatak ukazuje na veoma veliku podzastupljenost starih lica među korisnicima/ama pomoći, iako je ova populacija mnogo više izložena siromaštvu od opšte populacije.

Porodice iz ruralnih područja imaju smanjen pristup uslugama socijalne zaštite i slabije ostvaruju pravo na različite oblike materijalne pomoći, kao i na primanja po osnovu penzije. Podaci pokazuju da je 2010. bilo 18% osoba preko 65 godina koje nisu primale penziju, odnosno 12% staračkih domaćinstava u ruralnim područjima (Cvejić i dr., 2010:88).

Istraživanje socijalne isključenosti i siromaštva u ruralnim područjima je, takođe, pokazalo da 1,9% ruralnih domaćinstava prima materijalnu pomoć, 11,3% prima dečji dodatak, 3,5% naknadu za tuđu negu i pomoć, a 1,2% je primilo jednokratnu opštinsku pomoć u toku prethodne godine u odnosu na period kada je istraživanje rađeno (Bogdanov i dr, 2011:43). Takođe, ovi podaci ukazuju na veliku stopu neostvarivanja prava na neki vid materijalne pomoći, jer 20% ruralnih domaćinstava nije uspelo da ostvari pravo na dečji dodatak, 14% na materijalnu pomoć, a 10% na jednokratnu pomoć opštine. Razlozi se uglavnom svode na nedostatak adekvatne dokumentacije i neispunjavanje drugih kriterijuma usled jednokratne zaposlenosti, prelaska materijalnog cenzusa i sl. Pored toga, mnogi žitelji i žiteljke ruralnih područja nemaju informaciju da uopšte postoji materijalna pomoć, tvrde da ne poznaju proceduru prijavljivanja ili da im je ta procedura previše komplikovana. Dodatno, većina ispitanih žena socijalnu pomoć smatra sramotom (Bogdanov i dr., 2011:104).

U tabeli koja sledi prikazane su različite vrste socijalne pomoći za koje su se domaćinstva prijavljivala i razlozi neuspeha za ostvarivanje prava na traženu pomoć.

Razlozi neuspeha	Vrsta socijalne pomoći za koju su se prijavili			
	Naknada za tuđu negu i pomoć	MOP	Dečji dodatak	Opštinska pomoć
Materijalni cenzus	12.9	23.0	37.4	16.9
Nisu ispunili druge uslove	75.8	70.2	58.8	77.2
Socijalni radnik dao negativno mišljenje	11.2	6.7	3.8	5.9
Ukupno	100	100	100	100

*Cvejić i dr, 2010:88

Najnoviji dostupni podaci o pruženim uslugama i budžetskom opterećenju su iz 2012. godine, a dobijeni su u sklopu mapiranja usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou:

Usluga	Ukupni rashodi u din	Učešće budžeta JLS + participacija
Pomoć u kući za stare	1.063.243.020	73
Pomoć u kući za odrasle (OSI)	31.359.046	55
Pomoć u kući za decu	123.220.941	15
Dnevni boravak za decu sa teškoćama u razvoju	639.683.761	83
Dnevni boravak za stare	39.965.808	54
Dnevni boravak za decu u sukobu sa zakonom	33.208.534	90
Svratišta	31.720.596	71
Personalna asistencija za odrasle	50.935.065	21
Stanovanje uz podršku (OSI)	21.609.600	72
Stanovanje uz podršku (mladi)	10.183.683	100
Savetovališta	31.909.769	90
Prihvatište opšteg tipa	124.952.406	100
Prihvatište za decu	160.211.362	91
Prihvatište za žrtve nasilja (sigurna kuća)	52.963.331	81
Predah	19.350.276	31
	2.434.517.199	

*(CLDS, 2013:13)

Istraživanje kojim je obuhvaćeno 108 organizacija civilnog društva i javnih ustanova (Vuković, Vuković, Cvejić, 2014), pokazalo je da se podaci o uslugama socijalne zaštite koji se finansiraju iz projektnih aktivnosti nalaze van opšteg pregleda, uz netransparentnost cena pojedinih usluga, odnosno, za pojedine usluge se ne zna tačna cena jer u nekim državnim ustanovama postoji podela troškova između ministarstva i lokalne samouprave, a nekada se troškovi pokrivaju i iz projektnih aktivnosti. Obezbeđivanje obaveznih socijalnih usluga na lokalnom nivou često zavisi od finansijskih mogućnosti i prioriteta lokalnih samouprava, pri čemu nisu

predviđene sankcije za opštine koje ne obezbede obavezni set socijalnih usluga predviđen Zakonom. Prema navedenom istraživanju 34 opštine, od 156 opština u Srbiji, ne pružaju nijednu uslugu socijalne zaštite koju prema Zakonu o socijalnoj zaštiti treba da finansira lokalna samouprava.

Učešće u kreiranju lokalnih politika socijalne zaštite

Istraživanje sprovedeno 2005. godine među predstavnicima/ama lokalnih samouprava je ukazalo na percepciju oko $\frac{3}{4}$ učesnika/ca koji su smatrali da su lokalni planovi razvoja rađeni uz učešće centara za socijalni rad i drugih sektorskih organizacija i organizacija civilnog društva (Matković, 2006:39). Međutim, u istom istraživanju su predstavnici/e Centara za socijalni rad i organizacija civilnog društva izneli takav stav tek u 50% opština.

S druge strane, kontakti CSR i OCD su česti i prepoznati su kao značajni. Institucionalizovana saradnja nije bila značajno zastupljena i limitirana je uglavnom na opštine koje su uključene u projekte reforme socijalne politike, gde su formirani opštinski koordinacioni odbori za socijalnu politiku (OKOSP) koji okupljaju sve relevantne aktere socijalne politike iz oblasti socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstva i zapošljavanja. Odbori su formirani u 25% opština na osnovu nalaza ovog istraživanja (Matković, 2006:41).

Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva ukazuje na potrebu jačanja kapaciteta centara za socijalni rad i njihovo tešnje povezivanje sa institucijama koje pružaju usluge zdravstvene zaštite, obrazovanja i zapošljavanja, te sa policijom, pravosudnim organima, OCD koje zastupaju osetljive društvene grupe, Crvenim krstom i pojedinim službama lokalne samouprave, radi integrisanog planiranja i podrške pojedincima i porodicama (TSUSS, 2014:198). Učešće OCD je zabeleženo u smislu pružalaca usluga i reforme okvira socijalne zaštite su znatno poboljšale ovakve mogućnosti, međutim, nije jasno kakvo je učešće građana/ki i OCD u kreiranju, implementaciji i praćenju politika socijalne zaštite ni na nacionalnom, ni na lokalnom nivou. Pritom, ne postoje ni pokazatelji učešća posebno u odnosu na ruralnu populaciju koja tradicionalno pokazuje niži stepen učešća, kao ni u odnosu na rodnu dimenziju.

Jedno od retkih studija koje je pružilo neke podatke o učešću građana/ki jeste analiza potreba i resursa za obezbeđivanje usluga socijalne zaštite na teritoriji šest opština Zlatiborskog i Raškog okruga (Jovanović i dr., 2014). Podaci iz ovih opština ukazuju na nedostatak participativnosti u planiranju pružanja usluga

socijalne zaštite gde bi se udruženja, građani/ke i sami korisnici/e aktivno uključili u donošenje odluka i planiranje lokalnih planova razvoja usluga. Autori ukazuju da „dominira zastareli pristup, odnosno da je nedovoljno razumevanje principa na kojima se zasniva Zakon o socijalnoj zaštiti“ (Jovanović i dr, 2014:27). Istraživanje ukazuje i na nedovoljne kapacitete udruženja i nepoznavanje načina trošenja sredstava u lokalnoj samoupravi. Ni u jednoj od šest obuhvaćenih opština sredstva namenjena za pružanje usluga socijalne zaštite nisu dodeljivana putem javnih nabavki, već direktno institucijama ili retkim udruženjima, čime nije omogućeno ni praćenje namene i potrošnje sredstava, ali ni načina na koji su sredstva dodeljena određenim organizacijama. Stoga se ukazuje na potrebu jačanja kapaciteta udruženja kako bi mogli da uspešnije zagovaraju promene na lokalnom nivou i učestvuju u javnim nadmetanjima za razvoj usluga socijalne zaštite.

Zaključak

Nalazi desk analize ukazuju na podatak da ne postoje posebni normativni segmenti koji bi obrađivali specifičnosti socijalne zaštite i obezbeđenja, pružanja i praćenja socijalnih usluga za žene i devojčice u ruralnim sredinama, niti odredbe koje uvažavaju specifične potrebe ruralnog u odnosu na urbano stanovništvo. Pravne manjkavosti su i posledica nedostatka ciljanih studija i istraživanja koja bi obrađivala na intersekcionalni način dimenzije kao što su siromaštvo, socijalnu isključenost, rodni aspekt i ruralnost.

Identifikovan je nedostatak integrisanih i netransparentnost postojećih baza podataka o potencijalnim i trenutnim korisnicima/ama i njihovim potrebama. Lokalne samouprave nemaju jasno definisane mehanizme za monitoring i evaluaciju za sve usluge koje finansiraju. Takođe, lokalne samouprave uglavnom ne raspolažu podacima o tome koje su usluge potrebne, niti postoje baze podataka o potencijalnim korisnicima/ama usluga, kao ni detaljno ispitane potrebe.

Istraživanja na temu socijalne zaštite u poslednjih deset godina su malobrojna, a primetan je i nedostatak integrisanih baza podataka na republičkom nivou nakon 2011-e godine kada je donet Zakon o socijalnoj zaštiti. Malobrojna istraživanja koja na intersekcionalni način pristupaju ispitivanju roda i socijalnih usluga u ruralnim područjima ukazuju na podatak da se porodice često pre oslanjaju na sopstvene resurse nego na usluge socijalnih službi, prvenstveno stoga što ne znaju od koga bi mogli potražiti podršku ili su im procedure prekomplikovane ili se stide da pomoć zatraže. Podaci ukazuju na nedostupnost usluga socijalne zaštite, kao i da se u brizi o deci, starima, bolesnima i osobama sa invaliditetom, porodice u velikoj meri

oslanjaju na ženske resurse. Dosadašnja istraživanja o efektima pruženih usluga, kao i efikasnosti primene zakonskih odredbi u ovoj oblasti ukazuju na zakasnelu, nesinhronizovanu i parcijalnu reakciju na socijalne probleme u našem društvu.

LITERATURA

- Arandarenko, Mihail i dr. (2011), „Analiza efekata Predloga zakona o socijalnoj zaštiti na raspodelu dohotka i siromaštvo u Srbiji“, *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, 23: 56–63.
- Avlijaš, Sonja (2011), „Socijalna inkluzija i smanjenje siromaštva“, u: J. Kronja et al. (ur.), *Vodič kroz strategiju Evropa 2020*, Beograd: EPuS.
- Babović, Marija i Vuković, Olivera (2008), *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*, Beograd: UNDP Srbija.
- Babović, Marija (2010), *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*, Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, Marija (2010), *Izazovi nove socijalne politike*, Beograd: SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, Marija (ur.) (2011), *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, Beograd: ISIFF, SeConS.
- Bodewig Christian & Sethi Akshay (2005), *Siromaštvo, socijalna isključenost i etnička pripadnostu Srbiji i Crnoj Gori, Slučaj Roma*, Svetska Banka.
- Bogdanov, Natalija et al. (2011), *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja*, Beograd: UNICEF.
- Brkić, Miroslav, Stanković, Dragana, Žegarac, Nevenka (2013): „Očekivanja roditelja dece sa smetnjama u razvoju od usluga u zajednici“, *Istraživanja*
URL: <<http://stari.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/12-Miroslav-Brki%C4%87-Dragana-Stankovi%C4%87-i-Nevenka-%C5%BDegarac-O%C4%8Dekivanja-roditelja-dece-sa-smetnjama-u-razvoju-od-usluga-u-zajednici.pdf>> (pristupljeno 16. 12. 2015.)
- Bullain Nilda, Panov Luben (2013): *Priručnik o modelima pružanja usluga socijalne zaštite: Vodič za kreatore politika i profesionalce u regionu Saveza nezavisnih država*, Podgorica: UNDP.
- Centar za liberalno-demokratske studije (2013), *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti lokalnih samouprava*, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Kabinet ministra bez portfelja za evropske integracije Vlada Republike Srbije
URL:<http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2013/11/mapiranje_usluga_socijalne_zastite_izvestaj.pdf> (pristupljeno 16. 12. 2015)
- Cvejić, Slobodan et al. (2010), *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP Srbija.

- Dimitrijević, Bojana (2014), „Usluge u zajednici kao podrška roditeljima u pružanju dugotrajne nege deci i mladima sa invaliditetom“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8 (11): 113–130.
- Đorđević, Milica, Birčanin Filip, Vasilijić Milica (2011), *Mi znamo najbolje: Terenski rad Centra za integraciju mladih – Vodič kroz primer dobre prakse*, Beograd: Udruženje „Centar za integraciju mladih“.
- Đorđević, Snežana (2011), *Priručnik za uključivanje građana i civilnog društva u procese odlučivanja: primena kodeksa dobre prakse*, Beograd: Građanske inicijative.
- Jovanović, Vladan i Stevkovski, Dejana (2014), *Priručnik za udruženja građana kao pružaoce usluga socijalne zaštite*, Beograd: Građanske inicijative.
- Jovanović, Vladan, Milanović Lidija i Rajkov Gordana (2014): *Priručnik za licenciranje pružalaca usluga socijalne zaštite za osobe sa invaliditetom*, Beograd: Udruženje istraživača socijalnih prilika – MREŽA ISP.
- Krstić, Gorana et. al. (2010), *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada*, Beograd: Foundation for the Advancement of Economics.
- Matković, Gordana (2006), *Decentralizacija socijalne zaštite u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Matković, Gordana, Mijatović, Boško i Stanić, Katarina (2014), „Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji“, *Stanovništvo*, 2: 1–20.
- Ognjanović, Mirjana i Ivanović, Suzana (2013), *Servisi podrške za osobe sa invaliditetom u lokalnoj zajednici: Istraživanje u Beogradu, Leskovcu, Kikindi, Požarevcu i Užicu*, Beograd: Forum mladih sa invaliditetom.
- Pantić-Popović, Sanja i Petrović, Milina (2007), *Od ranjive do održive grupe - prevazilaženje siromaštva žena putem samozapošljavanja*, Beograd: Udruženje poslovnih žena.
- PE „Urban and spatial institute of Vojvodina“ (2013), *Analiza ekonomskog i socijalnog statusa marginalizovanih naselja u pograničnim oblastima AP Vojvodine (skraćena verzija)*, Novi Sad URL: < http://www.zavurbvo.co.rs/images/codex/analiza_skraceno.pdf > (pristupljeno 16. 12. 2015.)
- Petrović, Boban et al. (2007), „Stepen socijalne participacije i socijalna kompetentnost osoba sa intelektualnim teškoćama“, *Socijalna misao*, 14 (4): 105–117.
- Petrović, Boban et al. (2007), „Ispitivanje efekata programa stanovanja uz podršku za osobe sa intelektualnim teškoćama - implikacije za proces socijalizacije“, u: Biro M. i Smederevac S. (ur.), *Psihologija i društvo*, Novi Sad: Filozofski fakultet - Odsek za psihologiju, str. 179–193.
- Petrović, Boban, Novak, Jadranka i Stojisavljević, Duška (2008), „Stanovanje uz podršku za osobe sa intelektualnim teškoćama - efekti programa na kompetentnost osoba sa intelektualnim teškoćama“, u: S. Stojiljković, V. Nešić, Z. Marković (ur.), *Ličnost, profesija i obrazovanje*, Niš: Filozofski fakultet, str. 303–317.

- Petrović, Marina (2011), *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*, Beograd: CLDS.
- Petrović, Boban, Stojisavljević, Duška, Tadić, Katarina (2012), „Pojam o sebi osoba sa intelektualnim teškoćama - implikacije za razvoj programa podrške“, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11 (4): 521–545.
- PRAXIS (2011), „*Pravno nevidljiva*“ lica u Srbiji i dalje bez rešenja, Beograd: UNHCR i Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Norveške.
- RZSZ (2013), *Stanovanje uz podršku za mlade koji se osamostaljuju i osobe sa invaliditetom – smernice za uspostavljanje i pružanje usluge*, Beograd.
- Sekulić, Jelena (2012), *Usklađivanje privatnog i poslovnog života - Studija dostupnosti socijalnih usluga na lokalnom nivou*, Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost.
- Spalević, Aleksandra (2009), „Mogućnosti za razvoj ruralnog područja u Republici Srbiji“, *Zbornik Geografskog Instituta „Jovan Cvijić“ SANU*, 59 (2): 133–147.
- Tatić, Damjan, Ivanović, Lidija, Medenica, Veselin (2011): „Pravni okvir i službe podrške za osobe sa invaliditetom“, *Socijalna misao*, 18 (1): 91–104.
- Teodorović, Ivana i Marković, Darko (2011), *Važno je učestvovati! : priručnik za učešće javnosti na lokalnom nivou*, Beograd: USAID.
- Vasojević, Slađana, Eminović, Fadilj i Nikić, Radmila (2010), „*Nastanak i razvoj stanovanja uz podršku za osobe sa intelektualnom ometenošću*“, *Beogradska defektološka škola*, (2): 377–392.
- Veljković, Lepa i Ivanović, Suzana (2011), „Stanovanje uz podršku za mlade koji se osamostaljuju - ispitivanje zadovoljstva korisnika usluge“, *Socijalna misao*, 18 (1): 47–62.
- Žarković Rakić, Jelena et al. (2014), *Kako do rezultata u javnim politikama? : priručnik za uključivanje organizacija civilnog društva u proces monitoringa i evaluacije*, Beograd: FREN, CEP.
- Žegarac, Nevenka i Brkić, Miroslav (2007), *Razvoj lokalnih usluga socijalne zaštite - ka standardima kvaliteta*. Beograd: Fond za socijalne inicijative.

Zakoni, strategije i izveštaji Vlade

- Nacionalna strategija razvoja socijalne zaštite, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 108/2005.
- Nacionalna strategija o starenju za period 2006-2015. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 76/06.
- Nacionalna strategija održivog razvoja, Vlada Republike Srbije, 2005.
- URL: <<http://www.gs.gov.rs/lat/strategije-vs.html>> (pristupljeno 16. 12. 2015.)
- Odluka o osnivanju Republičke agencije za stanovanje, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 56/2011.
- Porodični zakon, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005.

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 42/2013.

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada Centra za socijalni rad, Službeni glasnik Republike Srbije, 59/2008, 37/2010, 39/2011 - dr. pravilnik i 1/2012 - dr. pravilnik.

Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 42/2013.

Strategija podsticanja rađanja, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 13/2008.

Strategija za smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije, 2002

URL: <http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf> (pristupljeno 16. 12. 2015.)

Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (2014), *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji. Pregled i stanje socijalne isključenosti i siromaštva za period 2011-2014. godine sa prioriteta za naredni period*, Vlada Republike Srbije

URL: <<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/11/Drugi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-final.pdf>> (pristupljeno 16. 12. 2015.)

Uredba o mreži ustanova socijalne zaštite, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 16/2012.

Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2011.

Zakon o socijalnom stanovanju i Zakon o javnim agencijama, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005 i 81/2005 – ispr.

Zakon o lokalnoj samoupravi, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 129/2007 i 83/2014 - dr. zakon

Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 72/2009, 20/2014 - odluka US i 55/2014.

Zakon o ravnopravnosti polova, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 104/2009.